

УДК 316.647.5:141.113

Ханстантинов В.О. – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

ПЛЮРАЛІСТИЧНЕ ЖИТТЄРОЗУМІННЯ ЯК КОГНІТИВНЕ ПІДГРУНТЯ КУЛЬТУРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті розглядається феномен толерантності та обґрунтовуються її когнітивні підвалини. Особлива увага приділена принципу плюралізму, його місцю в постнекласичній науковій картині світу. Розглянуто причини, що заважають впровадженню цього принципу в політичне мислення і політичну практику. Визначено шляхи формування плюралістичного світогляду політичних акторів і його ключову роль для розвитку культури толерантності.

Ключові слова: світогляд, плюралізм, толерантність, взаємодія, політична діяльність.

В статье рассматривается феномен культуры толерантности и обосновываются ее когнитивные основания. Особое внимание уделено принципу плюрализма, его месту в постнеклассической научной картине мира. Рассмотрены причины, мешающие внедрению данного принципа в политическое мышление и политическую практику. Определены пути формирования плюралистического мировоззрения политических субъектов и обозначена его ключевая роль для развития культуры толерантности.

Ключевые слова: мировоззрение, плюрализм, толерантность, взаимодействие, политическая деятельность.

The article examines the phenomenon of tolerance and justifies its cognitive foundations. Particular attention is paid to the principle of pluralism, its place in the world Postnonclassical scientific world view. The reasons that hinder the implementation of this principle in political thought and political practice are analyzed. The ways of forming a pluralistic outlook of political actors and its key role in the culture of tolerance are defined.

Keywords: outlook, pluralism, tolerance, cooperation, political activity.

Не викликає сумніву те, що соціальний спосіб існування передбачає взаємодії індивіда з Іншим, який вирізняється своєю особливою расово-етнічною, мовно-культурною, світоглядно-релігійною, соціально-статусною, політико-ідеологічною належністю. А відтак, аби мінімізувати природний конфліктний перебіг суспільних відносин та зменшити соціальну напругу, виникає потреба в їх гармонізації та в забезпеченні мирного співжиття. Такою універсальною відповіддю на цю потребу, що склалась останніми століттями в лоні європейської цивілізації і що в наш час у вигляді складової увійшла до корпусу міжнародних правових актів про свободи і права людини, є толерантність, яка й передбачає «заміщення реального силового зіткнення мовно-комунікаційними (політико-дипломатичними, легальними) та інформаційно-просвітницькими діями» [1, с. 296].

Одночасно слід зазначити, що попри широке визнання її соціально-конструктивної ролі, особливо після ухвалення ЮНЕСКО у 1995 році Декларації принципів толерантності, остання часто-густо ще залишається омріяним ідеалом суспільного буття. Ми сьогодні є свідками нетерпимості і безкомпромісності у взаєминах між конкуруючими політичними силами як всередині України, так і на міжнародній арені. Одна з істотних причин цього полягає в суб'єктивній впевненості кожного з акторів у власній правоті, у небажанні неупереджено вслухатися в аргументи іншої сторони, у впливі тривалої, що сягає витоків тоталітарного минулого, традиції монополізувати істину на мислення й поведінку більшості учасників політичного процесу, чим фактично гальмується поширення культури політичного консенсусу.

У зв'язку з означеним актуалізується проблема вивчення когнітивних підвалин культури толерантності. В публікаціях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Л. Баєва, Ю. Габермас, О. Гьоффе, О. Грива, С. Ільїнська, І. Кресіна, В. Лекторський, В. Логвинчук, С. Мендус, Н. Паніна, О. Перцев, І. Степаненко, О. Тарасишина, Е. Файела, висвітлено окремі аспекти

даної проблеми. Так, М. Хом'яков справедливо підкреслює, що найбільш важливими обґрунтуваннями толерантності є скептицизм, раціональний редукціонізм та функціоналізм, і підсумовує : «Плюралізм сучасного світу потребує плюралізму підвалин толерантності» [2, с. 25]. Погоджуючись з таким висновком, вважаємо, що дане положення має бути більш широко розгорнуте в концептуальному плані, що ми й ставимо за мету цієї статті.

Історичний екскурс обґрунтування необхідності толерантності показує, що мислителі минулого поступово усвідомлювали єдність багатоманітності світу як природний факт його існування, все більш глибоко розуміли роль її як життєдайного джерела природного й соціального буття, її функцію виступати неодмінною умовою відбору та закріплення найбільш продуктивних як біологічних, так і соціальних практик. Тим самим багатоманітність оцінювалась як вкорінений в природній та суспільній еволюції механізм вдосконалення світу, прогресу людства.

Згідно з висновками сучасної соціальної гетерологічної теорії, буття кожного існування є нічим іншим як розділенням. Воно дається як таке у самій можливості мовлення «ми». Але водночас буття разом означає, що ми маємо буття у якості спільної власності. Це зумовлює відносини між суб'єктами як такі, що характеризуються не чіимись неординарними потребами або уподобаннями, а фактом буття-разом. Таке буття-разом безпосередньо пов'язується з рівністю тих, хто ні в чому одне одному не є рівними. Рівність виявляється у відмінностях і «з необхідністю модалізується як неможливість власної іманентності, тобто, як неможливість власного конституювання на основі єдиної для всіх антропологічної, політичної, моральної чи будь-якої іншої характеристики. Така рівність вимагає з терпеливістю сприймати те, що відрізняє...» [3, с. 260].

Сучасна наука і культура своїми новітніми набутками сприяють когнітивній толерантності. Аксіомою в постнекласичній науковій картині світу є теза про істинність декількох, відмінних конкретних теоретичних описів однієї і тієї ж реальності, що уможлиблюється за такого типу раціональності,

який сучасний німецький філософ К.-О. Апель визначає як «здатність до обґрунтування й самостійного конструювання своєї свідомості» [4, с. 53]. На відміну від всієї попередньої традиції домінування ідеї лінійності сучасний погляд на світ характеризується нелінійністю своєї динаміки, що, за словами Е. Тофлера, оформляється на тлі етнокультурного розмаїття та організаційного поліцентризму і, будучи втіленим у парадигму детермінізму нелінійного типу, наголошує на безпідставності будь-якого догматизму – джерела нетолерантності [5, с. 680].

Раціонально обґрунтована толерантність апелює до авторитету всієї гуманістичної традиції в духовній культурі людства. Серед її засадничих принципів – природної рівності, прав людини, демократії, свободи, інших, є також поцінювання багатоманітності, визнання природного характеру і самоцінності відмінностей між речами й принципової неможливості подолати це розмаїття.

Стосовно політичного життя принцип плюралізму потребує від всіх акторів готовності до рівноправної співпраці на взаємовигідних началах. Раціоналізація феномену толерантності сприяє набуттю онтологічного статусу процедурам публічного обговорення злободенних проблем політичної дійсності, адже, як писав Г.-Г. Гадамер, суть того, *що вважається* правильним і *що насправді є* таким, передбачає наявність спільного, яке формується лише у процесі розуміння людьми одне одного [6, с. 48]. Будучи об'єктивованими, спільно знайдені ідеї та рішення, починають самостійно функціонувати в політичному процесі і впливати на його учасників.

Ключова роль у забезпеченні діалогізації політики належить концепту толерантності в теорії комунікативної етики Ю. Габермаса. Згідно з нею, підґрунтям та джерелом будь-яких видів соціальної дії виступає комунікативна дія. Вона завжди здійснюється в середовищі «передрозуміння», що формується з імпліцитним знанням життєвого світу і, як базова форма раціональності, в свою чергу, передбачає певну структуру визнання і наділення певною цінністю учасників цієї дії, включаючи такі характеристики як довіра, значимість,

рівноправ'я та аргументативність власне дискурсу. На погляд німецького мислителя, для цього необхідні «децентроване світорозуміння» [7, с. 197], наявність і визнання деяких культурних самоочевидностей, відмова від інтерпретації або пояснення чужого на основі власних понять, примат згоди практичної щодо раціональної. Отже, комунікативна взаємодія в її нормативному розумінні є толерантною взаємодією і, це передбачає переорієнтацію зі стратегічної дії, де людина розглядається як об'єкт для використання іншим, до консенсуально-комунікативної дії, за якої згода уможливорюється завдяки принципу узагальненої взаємності на основі спільного горизонту життєвого досвіду та на засадах спільного тлумачення ситуації [8, с. 523].

Суперечності в поглядах, приміром, за наявності бажання, можна трансформувати у «когнітивний дисонанс» (Ю. Габермас), не відмовляючись при цьому від власних переконань. Тим самим толерантність орієнтує на завчасне моделювання в свідомості ситуації конфліктного зіткнення з Іншим і уявний пошук ще до безпосередньої взаємодії з ним прийнятних шляхів розв'язання суперечностей.

Залишається натомість не проясненим питання, а яким чином, усвідомлюючи об'єктивну суперечливість своїх інтересів з інтересами інших, розуміючи у зв'язку з цим конфліктний характер своїх взаємин з ними і відчуваючи в собі властиве при такого роду зіткненнях бажання отримати однобічну вигоду, суб'єкт все ж таки здатен зробити вибір не на користь відрази, ворожості, нетерпимості ?

Для вирішення поставленої проблеми нам видається цікавим і плідним підхід представника знаної Чиказької соціологічної школи Герберта Блумера, викладений в його праці «Методологічна позиція символічного інтеракціонізму». В ній вчений сформулював три ключові теоретико-методологічні постулати:

- по відношенню до оточуючих предметів, в тому числі, й до інших людей, які суб'єктивно поділяються на різні категорії (друзів, ворогів і т.п.), до

дій цих людей, соціальних інститутів, поглядів та ідей людина ставиться та чинить відповідно до тих значень, які вона ж сама їм надає;

- значення всіх цих предметів проявляється не інакше, як у ході взаємодії між людьми;

- ці значення регулюються та модифікуються самою особистістю в процесі здійснюваної нею інтерпретації, що супроводжує акт її взаємодії з предметами.

Г. Блумер заперечував походження значень предмета від незалежних од людини характеристик його внутрішньої природи або від особливостей чиїхось психологічних якостей. Значення, він вважав, виникають при взаємодії людей між собою. Вони зумовлюються тим, як інші люди поведуть себе до даної особистості. Тобто, на думку Г. Блумера, значення є соціальними продуктами, а їх утворення є особливим різновидом діяльності людини, яка перебуває у взаємодії з іншими. Використання цих значень постає як смислоутворення, що здійснюється в процесі інтерпретації. Тому і соціальна реальність не є автоматичною матеріалізацією дій незалежних від людей соціальних та психологічних сил. Оскільки соціальна взаємодія є процесом, що формує, а не просто виражає людську поведінку, то й соціальна реальність виступає продуктом людських взаємодій та усвідомленого спрямування цих взаємодій самою людиною [9].

Як впливає з наведених міркувань, людина шляхом відповідного смислоутворення і користування наданими нею значеннями може зорієнтувати свої відносини з Іншим у бік толерантності, навіть розуміючи при цьому їх конфліктний характер. Отож, наголосимо, толерантність і сама опирається і водночас передбачає припущення, що індивіди здатні завдяки розсудково-аналітичному підходу осмислювати ситуацію, фіксувати свої справжні права, інтереси, можливості, не піддаватися впливу авторитетних думок і поширених поглядів і виходити у своїх діях з інтересів загального блага, а не вузькогрупових егоїстичних уподобань. Таке раціональне підґрунтя культури толерантності знаходить своє емпіричне підтвердження в наявності

кореляційного зв'язку між рівнем освіти та культурністю особи, з одного боку, і мірою її толерантності, з другого боку [10, с. 34].

Однак, не можна не бачити, що реалії суспільного життя сповнені гострим ідейно-політичним протиборством, і це начебто ставить під сумнів можливість запроваджувати на засадах раціоналізму культуру примирення, пошуку консенсусу, толерантності мислення й поведінки, хоча про важливість компромісу в ім'я загальнонаціональних, загальнодержавних, загальнолюдських інтересів регулярно декларують у своїх виступах, заявах і програмах більшість здравомислячих політиків. Крім того, слід додати, що громадська думка в цілому засуджує прояви радикалізму і відкриті глузування окремих екстремістів і фундаменталістів з цінностей толерантності, про що, зокрема, свідчать критичні відгуки на них у серйозних зарубіжних і вітчизняних засобах масової інформації. Отже, склалась суперечлива ситуація, за якої в соціумі широко декларується прихильність принципам світоглядно-ідеологічного та політичного плюралізму, що неминуче впливає з визнання свободи як фундаментальної основи цивілізованого суспільного буття, а на ділі гостро відчувається брак культури толерантності, на яких вона базується і в яких знаходить своє виправдання як принцип політичної ділі і як норма політичної культури.

З нашого погляду, причин тут декілька. Перша торкається особливостей вітчизняної політичної системи, яку Г.П. Щедрова справедливо характеризує як «перехідну від монолітаризму до формального плюралізму при наявності відносної множинності форм та обмеженого реального плюралізму. Плюралізм форм часто обмежується невисоким загальним ступенем знань про різноманітність існуючих та можливих моделей та їх конкретних інституційно-процесуальних компонентів, а також схильністю ідеологів та політиків-практиків до догматичної абсолютизації та універсалізації регіонального або секторного досвіду. Плюралізм же реального змісту нерідко буває майже невловимим через протиставлення політичними силами не різних програм, а різних ідеологем, які фактично ідентичні за браком у них серйозних стратегій

розвитку суспільства, які могли б бути реалізованими» [11, с. 61]. Невипадково, що за таких умов толерантність часто сприймають як новомодний науковий термін, що є доволі далеким від поточних політичних процесів, або ж як символ демократичного дискурсу – ознаку належності до «цивілізованого світу».

По-друге, в міжпартійній боротьбі предметом гострих суперечок всередині еліти і політичного класу загалом постійно виступають переконання. При цьому актори часто забувають попередження Т. Негела про неможливість згоди, «якщо частково джерелом ваших переконань є особиста віра або одкровення» [12, с. 387]. До речі, однією з причин, з яких із запізненням Україна розпочала свою модернізацію є те, що майже до кінця 90-х років минулого століття увага головної політикуму була прикута саме до світоглядно-ціннісних проблем – оцінки історичного і духовно-культурного минулого, ролі в ньому окремих діячів і подій, сутності національної ідеї та її значення в розбудові незалежної держави, місця і мови, релігії і церкви в процесі державотворення тощо. Це розколювало за критерієм переконань усе суспільство, а сформована на хвилі ідейної полеміки непримиренність до опонентів з часом в умовах злиття відносин влади і власності доповнювалась небажанням в середовищі еліти до конструктивної співпраці між її різними сегментами та представниками.

По-третє, далеко не всі соціальні актори були готові до активної діяльності на засадах плюралізму як ціннісному принципі культури у взаємодії. Формування на західному соціоцивілізаційному ґрунті такої культури стало можливим завдяки визріванню розвиненого інституту приватної власності і відповідної етики бізнес-партнерства, етики поведінки різнорівневих агентів ринкових відносин, поєднаних взаємною матеріальною зацікавленістю у досягненні спільних успішних результатів, про що свого часу писали Ф. Тьонніс, М. Вебер, інші мислителі.

Більшість українських політиків нової генерації не мають такого досвіду становлення свого життєрозуміння в умовах зрілої ринкової демократії

і не пересвідчилися в тому, що толерантність однаково слугує гуманітарній підтримці позиції будь-якої людини чи групи, що вона не є привілейованим повноваженням будь-якої особи чи меншини – а спроможна виконувати своє суспільне призначення тільки як взаємна і що користь від функціонування її також ніколи не буває односторонньою. Будучи виразом властивої кожній людині духовної автономії толерантність є презумпцією поваги до неї, до її людської гідності, до її світоглядної і політичної позиції, незалежно від того, який статус ця людина займає, при владі вона чи в опозиції, віруюча чи атеїст, належить до титульного етносу чи до національної меншини.

Толерантність не є метою-в-собі, а виступає місточком між наявним і належним в організації та самоорганізації суспільного життя, між одиничним і всезагальним у підтриманні людської солідарності. Вона є мистецтвом жити у світі, що стає все більш диференційованим і складним, де важливо забезпечувати розрізнення *Privacy – Offentlichkeit* (приватної і публічної сфери), *Sittlichkeit – Moralitat* (соціальної моралі і індивідуальної моральності).

Необхідною когнітивною підвалиною толерантності в умовах інформаційного суспільства стає розуміння того, що свобода слова має сенс тоді, коли вона продукує суспільно значущі смисли універсального гуманістично навантаженого гатунку – тому й, приміром, використання Інтернет-простору не може бути полем для довільного маніпулювання чи майданчиком для неприборканих образ носіїв іншого світогляду. У зв'язку з цим численним користувачам всесвітньої мережі варто більш коректно і ввічливо коментувати ті чи інші події, а блогерам – більш виважено пропагувати власні ідеї та програми.

Зміни в сучасному суспільстві відбуваються постійно, іноді надто швидко, але суспільна свідомість внаслідок властивої їй інерції не завжди встигає осягнути значення, спрямованість і наслідки цих змін. Тому важливо своєчасно коригувати уявлення про терпиме/нетерпиме. З огляду на це апологетам культури толерантності в умовах інтеграції України до європейських і світових структур слід визнати об'єктивність процесу

глобалізації та прийняти нову ментальність: «мислити глобально, діяти локально» [13, с. 6], в тому числі, в ситуації толерантності. Згідно з нею світові та європейські норми не запозичуються у готовому вигляді, а пристосовуються до вітчизняних умов, виходячи із тутешньої специфіки і потреб розвитку. Тому політичним силам варто не просто копіювати сучасний європейський дискурс проблем, приміром, стосовно одностатевих шлюбів, ювенальної юстиції чи особливостей досягнення гендерної рівності, а виносити їх на порядок денний соціуму поступово, враховуючи всю гамму настроїв громадськості і ступень її зрілості до сприйняття інноваційних соціальних практик. Потрібні ініціатива, терпеливість і зустрічний рух з боку тих, хто претендує на толерантність до себе, взаємний пошук компромісних варіантів розв'язання гострих проблем нашого життя.

І, нарешті, остання з істотних причин того, що само по собі розуміння необхідності толерантності ще не означає слідування її нормам у практичній поведінці, полягає у нестачі або у доволі поширеному у нас хибному потрактуванні феномена політичної волі, яке Б. Гаєвський цілком справедливо визначає як прояв самоствердження окремих політиків, а не як демократичне, в інтересах загалу волевиявлення [14, с. 72]. У такому випадку раціональний компонент в осмисленні ситуації, що склалась, та у конструюванні лінії поведінки в ній поступається особистісним амбіціям, неприборканому суб'єктивізму в оцінках та егоїстичному нав'язуванні решті учасників політичного процесу власних підходів та проектів рішень.

Культура толерантності в той же час не обмежується наявністю необхідних раціонально-вольових якостей особистості. В політичному житті і в щільному контексті громадських подій відповідальному соціальному суб'єкту часто доводиться максимально швидко аналізувати ситуацію, пропонувати шляхи розв'язання складнощів та оперативно вирішувати проблеми, покладаючись при цьому на власний досвід ціннісного, емоційного та світоглядного ставлення до них, а іноді й просто на власну інтуїцію. Такий автоматизм у реакціях в ситуації гострого браку часу потребує від нього

усталеного гуманістичного парадигмального життерозуміння, орієнтованого на антропологічні цінності, на чуття міри, на поміркованість, на «золоту середину», дотримання яких убезпечить від крайнощів на рівні політичної стратегії, виявиться більш продуктивним для маневрування на рівні політичної тактики та виявиться необхідним для внесення корективів в політичний курс. Толерантність як принцип політичної дії постає передумовою гнучкості позиції суб'єкта та запорукою досягнення мінімуму успіху на шляху до виконання суспільно важливих стратегічних завдань загалом, адже вона все ж таки дозволяє утримувати цілісність тканини суспільно-політичного буття попри його конфліктну природу.

Таким чином, розвинена культура толерантності сприяє більш тривалому, різнобічному, такому, що збагачує індивідуальний досвід взаємодій, більш продуктивному зануренню акторів у суспільно-політичну практику, в якій вони виявляються не лише взаємопов'язаними спільними обставинами, але й здатними, взявши на озброєння практику як критерій істини, більш об'єктивно судити про політичну доцільність тих чи інших теорій та ідеологічних програм. Раціональне обґрунтування толерантності і слідування її нормам безумовно сприятиме посиленню ваги елементів прагматизму і конкретики в політичній діяльності, розрізненню понять моральної правоти політика від істини (наукової, буденної, екзистенційної тощо), а також допомагатиме робити свідомий вибір на користь якоїсь з них. Чим більш широкий простір для вільного і неупередженого обміну думками на політичному полі, тим меншими є можливості для маніпулювання і зловживання з боку деяких акторів, в тому числі, цінностями свободи і плюралізму, тим вужчими будуть підстави для отримання різноманітними меншинами за рахунок інших груп особливих суспільних пільг і статусних благ. Тим самим можна дійти висновку про соціально-конструктивну природу толерантності в утвердженні в суспільстві ідеалів справедливості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ :

1. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного. — К. : Наукова думка, 2010. — 352 с.
2. Социология межэтнической толерантности / Отв. ред. Л.М. Дробижева. — М. : Изд-во Института социологии РАН, 2003. — 222 с.
3. Керимов Т. Х. Социальная гетерология и проблемы толерантности / Т. Х. Керимов // Толерантность в современной цивилизации : Материалы международной конференции. Екатеринбург, (14 – 19 мая 2001 г.) / Под ред. М. Б. Хомякова. — Екатеринбург : Изд-во Урал. Ун-та, 2001. — С. 255 — 269.
4. Назарчук А. В. Понятие рациональности в философии К. О. Апеля / А. В. Назарчук // Вестник МГУ, 2003. — С. 52 — 64. — (Серия 7 : Философия).
5. Новейший философский словарь. — 3-е изд. — Мн. : Книжный Дом, 2003. — 1280 с.
6. Гадамер Г.–Г. Актуальность прекрасного / Г.–Г. Гадамер. — М. : Искусство, 1991. — 336 с.
7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. под. ред. Д. В. Скляднева]. — СПб. : Наука, 2000. — 379 с.
8. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. Медведева Ю.С. под ред. Скляднева Д.А.]. — М. : Наука, 2001. — 417 с.
9. Blumer H. The Methodological Position of Symbolic Interactionism // Blumer H. Symbolic Interactionism. Perspective and Method. — Berkley : University of California Press, 1969. — P. 2 — 10.
10. Юрасова Е. Н. Психологические особенности лиц, склонных к экстремизму, терроризму и ксенофобии / Е. Н. Юрасова // Юридическая психология. — 2008. — № 4. — С. 27 — 35.
11. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти : [монографія] / Г. П. Щедрова. — Луганськ : Вид-во «Елтон-2», 2009. — 308 с.

12. Негел Т. Моральний конфлікт і політична законність // Сучасна політична філософія: антологія ; [пер.з англ. – упоряд. Я. Кіш]. — К. : Основи, 1998. — С. 368 — 398.

13. Кремень В. Тест на виживання. Глобалізаційні виклики національної ідентичності / В. Кремень // День. — 2010. — 28 січня.

14. Гаевский Б.А. Философия политики : Монография / Б.А. Гаевский. — К. : МАУП, 2001. — 176 с.